

.....

S. Nagy Katalin

A mindennapi kultúra kutatása a szociológiában

Örömmel értesültem a *Replika* témaválasztásáról, hiszen huszonöt éve mással sem foglalkozom, mint a mindennapi élet egy szeletével: a vizuális kultúrával. Két dolog izgatott mindvégig: milyen átjárások léteznek a képzőművészet (az úgynevezett "magas-kultúra") és a mindennapi vizuális kultúra között, továbbá hogy mi a vizualitás szerepe a kulturális érintkezésben.

Becskeházi Attila közhelyként tételezi, hogy "napjainkban fölértékelődött a mindennapi élet és a szimbolikus jelenségek interpretációja." Ezt én nem érzékelem, mint ahogy másféle tudásom, tapasztalásom van a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas évekről is, mint neki. (Kiváló könyvét is nagy csodálkozással, olykor mosolyogva, olykor dühödten olvastam: ha az ember elég öreg, akár újraértelmezhetné azt, amiben benne élt. Nekem azonban most sincs kedvem résztvenni a kollektív életrajzírású játékban). Becskeházi ugyanolyan sarkítottan, dichotómiákban gondolkodik, mint amit a racionalitással jellemzett modern világkép negatív jellemzőjének tart. Azt állítja, hogy "a modernben — társadalomtudományi vagy szociológiaelméleti nézőpontból — a mindennapiság leértékelődött." Mintha a "modern" fogalmát a "totalitárius rendszerekkel" azonosítaná... Ez önmagában is abszurdum. "Racionalitás-", azaz "modern"ellenességét azzal indokolja, hogy az individualitásnak, perszonalitásnak, autonómiának "nem sok hely jut" benne, illetve a belőle következő világképekben.

"Nagyon sok mindent érthetünk e kifejezésen" — írja *Max Weber* vallásszociológiai tanulmányai bevezetésében, aki a modern nyugati racionalizmus keletkezését magyarázván és annak sajátos mivoltát az életvezetésben elemezvén egyben megteremti a mindennapi élet szociológiáját is. *Georg Simmel* e század elején — a modern művészetek, az izmusok kialakulásával egyidőben — írja meg máig érvényes tanulmányait, szociológiai esszéit a mindennapi élet jelenségeiről (a nagyvárosról és a szellemi életről, az individualizmusról, a divatról, a társaságról stb.). Nem ez a helye a tudománytörténeti áttekintésnek, de nem tehetem meg, hogy legalább néhányat a magyarul is megjelent írásokból ne idézzek föl. Mindenek előtt *Erving Goffmann* nagyhatású könyvét, mely címében is egyértelműen

.....
jelzi témánkhoz tartozását: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája* (1981-ben jelent meg). Goffman mikroelemzései (a homlokzat megmunkálása, az én megjelenítése a hétköznapi életben stb.) abból az őt is elindító chicagói *szimbolikus interakcionista* iskolából nőttek ki, melyből *G. H. Mead* könyve ugyancsak olvasható magyarul. *Mead* az ember szimbólumalkotó képességét egyenesen az emberi intelligencia megkülönböztető vonásának tartja, mely nem található meg az állati intelligenciában. 1976-ban jelenik meg *Arnold Gehlen* könyve magyarul (*Az ember természete és helye a világban*), amelyben "az emberi érzésvilág keresztül-kasul szimbolikus struktúrájával" foglalkozik. A racionalitás talaján állva, a posztmodernről távol így fogalmaz: "értékeink világa tehát szimbolikus világ, azaz utalások, rövidítések, elülső oldalak és átfedések, árnyékok, fények, feltűnő szín- és alaktulajdonságok elegendőek ahhoz, hogy felidézzék a valóságos tárgyömegeket".

1978-ban jelenik meg *a szimbolikus tőke fogalma* *Pierre Bourdieu* válogatott tanulmánykötetében (annak a *Ferge Zsuzsán*nak a gondozásában, aki már a *hatvanas évek* végén a művelődési viszonyokba beleértette a *mindennapi szabadidő eltöltésének* formáit is). *A legitimitások hierarchiája* (1965-öt megelőzően íródott, hol van még ekkor a posztmodern?) a "szentesített kultúra" szféráján kívül eső, de legitimálható kultúra és a legitimitás szempontjából önkényesen megítélhető szféra vizsgálatára szólít fel. Bourdieu-ék a hatvanas és hetvenes években végzik empirikus kutatásaikat a mindennapi élet területén (számomra máig az egyik legszellemesebb vizsgálat a titkárnők ruhatárára vonatkozó fényképes elemzés). S ha már Bourdieu-t idézem, *Jürgen Habermast* sem hagyhatom ki a korszak magyar szociológiai gondolkodását s ezen belül a mindennapi élet témájával elkötelezettek munkálkodását meghatározók közül. 1971(!)-ben jelenik meg magyarul könyve, benne olyan kikertilhetetlen fejezetekkel, mint "A kultúrán elmélkedő közönségtől a kultúrát fogyasztó közönségig" és "A szociális szféra és az intim szféra polarizálódása."

Igaz, *Philippe Ariès* (*Gyermek, család, halál*) és *Norbert Elias* (*A civilizáció folyamata*) később, 1987-ben jelennek meg magyarul, de Ariès-t a franciák maguk is csak a hetvenes évek végére fogadták be, és *Elias*-nak a harmincas években (szintén a modern racionalitás jegyében) született könyve is csak a hetvenes években kezdi meg hódító körútját (1971-ben a bielefeldi egyetem szimpóziumán *Elias* műve a fő téma). Csak emlékeztetőül néhány alcím: a húsevésről, az orrtörlésről, a köpködésről, a hálólhelyiségben való viselkedésről... S gondolom, amikor *Elias* szociológiát tanít a hatvanas években Londonban, Leicesterben, Omahában, Amszterdamban, Konstanzban, nem tartóztatja meg magát a mindennapi élet szociológiájától...

S ez csak a szociológia. *Freud*nak a mindennapi élet pszichopatológiájáról szóló könyvét 1956-ban is kiadják magyarul, míg *Karel Kosík* "A konkrét dialektikája" 1967-ben jelenik meg (a 68-as csch Kosíktól származik a fölülmúlhatatlan összegzés: "a szocializmus a középszerűek társadalma"). Mérei Ferenc, Buda Béla és sokan mások a hazai pszichológiában és pszichiátriában "egyenjogúsítják" a mindennapi tudatot: Buda Béla könyve a hétköznapi kommunikációról a szociológia számára is szolgáltat hasznosítható alapszolgálatokat. Nem beszélve a filozófiáról! A most oly divatos *Ricoeur*t megelőzve 1972-ben jelenik meg magyarul *Nicolai Hartmann* *Lételeméleti vizsgálódásaiban* "a személyiség ethosza", melyben például ilyen biztatásokat olvashatunk: "a személyes lény nemcsak törekszik, hanem képes is arra, hogy megszervezze más hasonló lényekkel való együttműködését". 1973-ban *Pierre Teilhard de Chardin* *Az emberi jelenség* c. könyve is olvasható.

Ennyi talán túl sok is a véletlenszerű replikából, mielőtt rátérnék a magyar előzményekre. A "kiátkozott" Heller Ágnesnek több nagyhatású könyve jelenik meg gyors egymásutánban a hatvanas-hetvenes években. Témánkhoz szorosan kapcsolódik több is, de most csak egyet emelek ki: az 1970-ben megjelenő *A mindennapi életet*. Henri Lefebvre-nek és Lukács Györgynek ajánlja *A mindennapi életet*, mindkettőjük hatása kétségtelen Heller mindennapi élet fogalmán. (Saját 1973—78 között folytatott lakáskultúra-életmód-vizuális kultúra kutatásomra meghatározó hatású Heller három alfejezete: a tárgyak világa, a szokásvilág és a mindennapi tér.) 1973-ban megjelenik a *Fogyasztásszociológia* című kötet, benne tanulmányok a mindennapi életről. Losonczi Ágnes vaskos könyve 1977-ben lát napvilágot a mindennapi létfeltételekről (anyagi, környezeti, térbeli, közösségi, időbeli stb.): *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. (Halbwachst eddig nem is említettem, pedig hatása e könyvre és a hetvenes évek magyar életmódszociológiájára meghatározó). Losonczi már a kötet legelején leszögezi, hogy "a nagy társadalmi különbségek feltételeinek rendszere ott van már abban, hogy az egyén hány órákor kel fel, hogyan, hová megy, és mivel, mit eszik, hol dolgozik, és milyen munkát végez, milyen körülmények között. mit »ad bele«, és mit kap érte". "Az emberi élet mindennapjainak folyamatában jelentkező gondok fontossági sorrendje diktálta ennek a könyvnek a szerkezetét is" — írja Losonczi (48. old.). Óriási empirikus háttéranyag (Békés és Zala megye) alapján ír a tárgyi szükségletekről, a táplálkozásról, az egészségügyről, a lakásról, az autóról. Életmódról, életvitelről, értékorientációkról: a "mindennapiról".

Ha a magyar szociológia a "posztmodern" megelőzve csupán ezt az egyetlen munkát teremtette volna meg, akkor is igen jelentősen járult volna hozzá a mindennapi élet szociológiájához! Losonczi könyvén kívül azonban más kezdeményezések is jelzik a téma jelentőségének tudatát. Például 1982-ben, a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban megjelenő, *Ünnepek a mai magyar társadalomban*. D. Hoffmann Márta és Szilágyi Erzsébet válogatta kötet és a TK két nagy konferenciája is, egyik a hiedelmekről, a másik az értékekről. Mindkettő a mindennapi kultúráról és a szimbólumokról szól. Hernádi Miklós, Hoffmann Istvánné és sok más kutató mellett a magam módján én is igyekeztem hozzájárulni e témához, a mindennapi élet szociológiájának oly helyszíneit vizsgálva, mint a lakás (*Lakberendezési szokások*, 1987. Magvető, Gyorsuló Idő), a köztér (*Budapesti köztérek*, TK, 1979), a kirakatok, az utcakép stb. (*A látvány, amelyben élünk*, 1993. Műegyetemi Kiadó). Klaniczay Gáborral közösen válogatott *Divatszociológia*, I—II. kötetünk (Membrán, 1982) s az általam szerkesztett, *A viselkedéskultúráról* (Kossuth, 1984) is e témakörhöz kapcsolódik. *A vizuális kultúráról* (Kossuth, 1982) című kötetben is egymás mellett szerepel a városi környezet, a lakótér és a képzőművészet, és a *Művészetszociológia*, I—II. (Tankönyvkiadó, 1990) című válogatásban is helyt kap a "magasművészet", tömegkultúra, festmény, képregény stb.

Visszatérve Becskeházi írására: talán nem érdemes belekötni az olyan elhamarkodott mondatokba, mely szerint a hermeneutika próbált először szembenézni az interpretáció kérdéseivel. Az a megállapítása, mely szerint "hamis tudatként, ideologizáló tudatként interpretálta" a hetvenes évek óta a hazai szociológia a mindennapi gondolkodást, azt a gyanút kelti bennem, hogy nem ismeri annak a két kutatóintézetnek a tevékenységét, melyek hibáikkal, tévedéseikkel, zsákutcáikkal s tehetségtelenségeikkel együtt is (minden "normális" intézet így működik) rendkívül jelentős kutatásokat végeztek a hetvenes és a

.....

nyolcvanas években a mindennapi gondolkodásról, a mindennapi kultúráról, a mindennapi életről, a köznapifogyasztási szokásokról, a mindennapokban létező művészetről. Magam — hogy szimbolikusan szóljak — kétszer hét évet szolgáltam a "rendszerátalakítás" során megszüntetett két kultúrakutató intézetben, az első hetet a liberálisabb és anarchisztikusabb Vitányi-félében, a második hetet az amerikanizáltabb, teljesítményorientált Szecsők-félében. Mindkét intézetben alakítója, formálója lehettem a mindennapi életről s a mindennapokban létező művészetekről szóló kutatásoknak, s bizvást mondhatom: empirikus anyagok birtokában sokkal többet tudtunk a hetvenes-nyolcvanas években a mindennapi élet, tudat, hiedelemvilág, szokások, ízlés stb. természetéről, mint az utóbbi három évben (Ámbátor természetesen folynak kutatásaink az átrétegződésről, a homlokzatátfestésről, a mindennapi kultúráról *Építészet és tömegkultúra, Budapesti közterek* címmel, vagy említhetném Losonczi Ágnes polgárosodás-kutatását is stb.).

Végülis *Becskeházi* nem beszél arról amit megígéri: a mindennapi élet szimbolikus környezetéről.

Terjedelmi korlátok miatt sem kívánom *Kuczi Tibor* írásához replikáimat előadni. Néhány ellenvetés csupán: a *Vitányi—Lévai*-féle beat-vizsgálat, valamennyi ízlés-, befogadás- és közönségvizsgálat a hetvenes évek elején épp azt bizonyítja, hogy szó sincs a "magaskultúra kivételes pozíciójáról", "diktatórikus jellegéről". A hetvenes évek elején regisztráljuk a lakásokban a tizenévesek montázsfallait (újságkivágások, reprók, közlekedési táblák, fényképek stb. ["Ifjúsági szubkultúra a lakásokban"]). Minek alapján állítja *Kuczi*, hogy a hetvenes és nyolcvanas években a mindennapi valóság "stabilnak, öröknek" tételeződött? Akár a mobilitáskutatások, akár a családszociológiai kutatások, de a saját divatszociológiai vizsgálataim (*A divat mint a társadalmi viselkedés egyik szabályozó eleme*) ennek épp az ellenkezőjét bizonyítják. Mint ahogy a "magaskultúra" és a "nem-magaskultúra" összefüggéseiről is mások az empirikus tapasztalataim (*A televízió képzőművészeti műsorai*, 1983—85; *Az ipari formatervezés társadalmi hatékonysága*, 1984—86; *Az építészeti kultúra*, 1987—89 stb.). 1983-ban is csak nagyon finom elemzésekkel volt kimutatható, hogy az öltözék miként szimbolizálja a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyet. Első látásra a fotók alapján a Magyar Televízió és a Magyar Divatintézet étkezéshez sorbanálló női dolgozóit a megkérdezettek közül például a titkárnők nem sorolták az értelmiségi nők közé, a többi titkárnőt viszont igen. Az a megkülönböztetés pedig, mely alapján 1983-ban a csepeli gyár HÉV-re váró dolgozóit minden megkérdezett képes volt öltözködésük és testtartásuk alapján azonnal helyükre tenni térben és társadalomban is —, 1993-ban is működik. A Vörösmarty utca 1979-ben is különbözött a Boráros tértől, ma is. A magánbolt feliratok 1983-ban is színesebbek, feltűnőbbek (stb.) voltak Mosonmagyaróvárott és környékén, s a poszterek már 1975—76-ban elterjedtek a lakásokban, akárcsak az amerikai rajzfilmfigurák (noha akkor még inkább saját barkácsolású hajlított drótból, mint matricából).

Hoffmann Mártával (akivel több közös kutatást is végeztünk az általa is idézett TK-ban) is szeretnék köztöködni egy kicsit. Miért csodálkozik azon, hogy egy délnyugat-magyarországi faluban és egy budapesti átlagkerületben nincs lényegi különbség az emberek mosóporról való tudásában? Hol mond ez ellent az általános szociológiai tapasztalatnak? Miért kellene a mosópor vagy sok egyéb reklámozható tárgy, eszköz, anyag stb. "működéséről" többet tudni s főként miért kellene egy budapesti átlagkerületben (különben is: ez

.....

mi?) többet tudni, mint egy akármilyen faluban? Mosógéppel mos az átlagkerületi átlagpesti és az átlagfalusi is. És autót vezet, s javítását rábízta az autószerelőre, a fogpótlást a fogorvosra (szerencsére a társadalomról gondolkodást nem bízta csupán a szociológusra). Ami a nyugati termékeket illeti: az ipari formatervezőkkel tíz évvel ezelőtt készült interjúkban visszatérő probléma, hogy csak a csomagolásuk jobb, mint a magyar termékeké, sőt, hogy hozzánk főként az alacsony és közepes minőségű nyugati termékek jutnak be, ehhez szoknak hozzá a magyar vásárlók. A "látszatcsal" elv a termelésben, a tárgyak exportra történő előállításában a nyolcvanas évek elején is igaz volt: harmadrendű termékek gyártása, melyeket a nyugati gyárnak már nem volt érdemes otthon termelni. Tetszik nekem ez a kék szemcse Hoffmann Márta példájában, utal az európai színhagyományokban való megrögzöttségünkre (kék: ég, tenger, Szűz Mária, lelki tisztaság stb.). És persze azokra a magyar falvakban időben oly közeli s az izraeli vallásos közösségekben ma is meglévő hagyományra, mely szerint a házfal aljának vagy az ajtó-ablakkeretnek kékre festése elűzi a gonosz szellemet).

Sajátos módon Becskeházi Attila mondja ki a végén: "nem tud elszakadni egy ember, egy nép, egy nemzet egyik pillanatról a másikra a múlttól". Igaz. Mindössze ennyit szerettem volna én is replikázni. Hogy kéretik ifjú kollégáimtól a történeti tények alapján elismerni, hogy a mindennapi élettel, gondolkodással, kultúrával való foglalatosság *folyamatos* a magyar szociológiában. Más kérdés, hogy a magyar szociológia miért szakaszos... De itthoni művelői a századfordulón csakúgy, mint abban a bizonyos legendás 1945—48 közötti időszakban, a mindennapiságot is a szociológia elemzési körébe vonták (nem beszélve az innen indulókról s másutt kiteljesedőkről, mint például *Mannheim*, *Polányi*, *Antal*, *Hauser*). Amióta pedig *folytonos a szociológia a hatvanas évek közepe óta. folytonos a mindennapi élet, mindennapi kultúra témaköre is*. (1969—71-ben a TIT égisze alatt budapesti lakásokban vizsgáltuk, kinek mit jelent a festmény a mindennapi környezetében, párhuzamosan a Nemzeti Galéria-beli kísérleti kiállításokkal, ahol úgynevezett műalkotásokról kérdeztünk soha múzeumba nem járókat, általunk odacipelt munkásokat. S párhuzamosan készültek a művészfilm mellett a tömegkultúra, a kommersz film, sőt a televíziós filmsorozatok, szappanoperák elemzései is: *Józsa*, *Gereben*, *Féja*, *Vörös G.*, *Szilágyi E.* stb. a klasszikus és modern irodalmi művek befogadása mellett a bestsellerek s hasonlók elemzései: *Kamarás*, *Lőrincz J.*, *Veres A.*, *Juhász E.* stb. A magyar művészetszociológia sosem csak az úgynevezett "magaskultúra" produktumait tekintette műalkotásnak, s nagyon korán létrejött a konszenzus: *szociológiai* értelemben *műnek* tekintendő minden, amit emberek *műként* fogyasztanak. A giccsel nemcsak *Elias* bizonyult toleránsnak 1931-es tanulmányában, hanem a hazai művelődés- és művészetszociológia is. *Forgács Péter* és *Bán András* privátfotózás- és filmkutatásai messze megelőzték az úgynevezett posztmodern hazai feltűnését: a hatvani múzeumban kiállítások sorozatának témája a mindennapi kultúra, s például *Hankiss Elemér* ír kitűnő szociológiai tanulmányt a falvédőkről.

Mikorra *Jean Baudrillard* könyve magyarul is megjelenik (*A tárgyak rendszere*, 1987), a magyar szociológia (és persze a kultúra és kommunikációelmélet, kulturális antropológia, pszichológia) is megtette a magáét. Nem nagyon szeretem a könyvet, elég felületesnek találom (hozzám az *Elias*- és *Ariès*-féle empirikusok és történelmi tudattal is rendelkezők állnak közelebb). Amikor a recenziót írtam a *Jel—Képnek* (remélem, a *Jel—Kép* és a *Kultúra és közösség* írásai a mindennapi életéről s kultúráról csak átmenetileg tűntek el a

.....
süllyesztőben), még nem gondoltam, hogy hat év múlva én fogom védeni a hazai tudományos életet, pontosabban a mindennapiság-kutatásokat (holott két évtizedig ágáltam azért, hogy periférikus helyzetben van a mindennapi kutatás — például a nagy statisztikai adatfelvételekkel szemben).

Voltunk épp elegenden, akik az életvilágot a hetvenes évek elején is rendkívül összetettnek, dichotómiákba nem szoríthatónak, mindenkifelett fontosnak gondoltuk, s érdemesnek tartottunk elpepecselni két-három évtizedet azzal, hogy a szociológia eszközeivel megpróbáljunk közelebb kerülni az emberek mindennapi életének, viselkedésének, gondolkodásának, köznapi környezetteremtő, tárgyalkotó- és fogyasztó tevékenységének megértéséhez. Igaz, többségünk racionális és baloldali elkötelezettséggel (azaz hétköznapi nyelven szólva: a *megértés* szándékával és szociális érzékenységtől is vezérelve). Nekem saját arisztokratikus művészettörténeti, a klasszikus avantgardhoz kötődő ízléssel is folyton szembesülnöm kellett. Egészen 1976-ig, míg egy sárospataki kétosztatú parasztházban élő idős takarítónő búcsúban vett falvédőinél megértettem végre, miért tartja ő ezeket *pontosan ugyanolyannak*, mint azokat az eredeti barokk kárpitokat, melyeket munkája során látott. Azt az időszakot, amelyben a mindennapi kultúrakutatásokat csinálhattam, előszeretettel nevezték "fridzsiderszocializmusnak", "gulyáskommunizmusnak", környezetünket "a legvidámabb barakknak". Ezek az *epitheton ornansok* jelzik a mindennapiság szerepét az elmúlt időszakban.

A "posztmodern" jegyében talán így kell befejeznem.